

پژوهش معرق سوخت
گردآوری و تدوین مریم صنعتی

ناریخی معرق سوخت روی چرم

معنی لغوی سوخت در یک نگاه

سوخت در اصطلاح لغوی عبارت است از آنچه بسوزاند در تنور و بخاری و تون و مانند آن و سوخته به معنی هرچه که آتش در آن افتاده باشد.

سوخت یا سوخته یکی از شیوه های ظریف و قدیمی است

که برای تزئین چرم در جلدهای کتب و یا تابلوهای زینتی به کار رفته است . اما اطلاق کلمه سوخت

به تنهایی ، به معنای شیوه ای است که در تزئین محصولات چرمی و جلدها به کار رفته است.

در برخی منابع آمده که " چون هنگام نقش اندازی با قالب های داغ شده، چرم به صورت قهوه ای سیر یا به رنگ سیاه در می آید به این علت آن را سوخته می نامیدند. درکل شیوه سوخت به تزئیناتی گفته می شود که از کنار هم قرار دادن قطعات منقوش چرم درکنار هم و " معرق و معرق سوخت" نامیده می شود.

نصیری امینی در صفحه چهارم کتاب صحافی سنتی نوشته است: " آن را سوخت یا سوخته ، گویا به این جهت گویند که اهالی اصفهان به رنگ تیره "سوخته " میگویند. مثلا به رنگ قهوه ای تیره که معمول نقاشان است قهوه ای سوخته می گویند و چرم و تیماج روکش جلدها که غالبا به رنگ تیره رنگ می شده به این نام شهرت یافته است "

آغاز کار صحافی و جلدسازی

جلد سازی و صحافی و کتاب آرای با آشنایی انسان با خط و نوشتن آغاز شد. اختراع کاغذ توسط صنعتگران و هنرمندان چینی و رواج آن در نخستین کارگاه ساخت کاغذ در سمرقند ضرورت حفظ و نگهداری مکتوبات را مسیر دیگری پیمود.

اختراع کاغذ موجب تحول اساسی و چشمگیری در کار کتابت شد و بنیاد های تازه ای در هنر جلد سازی و صحافی را پی افکندند.

در آغاز صحافان و جلد سازان، بر اساس نیاز کتابخانه ها و مراکز علمی و فرهنگی شروع به کار کردند، اما آرام آرام وجوه تزئینی و آذینی کار بالا گرفت. تدوین نگارش کتاب و آراستن آن در ایران پیش از اسلام نیز به چشم میخورد؛ همانند اسنادی برچرم گاو و الواح سفالین لعابدار و رنگین به زبان پارسی از دوره پارسیان و تصویر گری کتاب معروف ارژنگ مانی (۲۱۵م) که می توان اشاره کرد.

پس از سقوط امپراطوری ساسانی، از قرون اولیه اسلامی در ایران استادکاران ورزیده و با تجربه، خلاقیت هنری خود را در تذهیب و آراستن کتاب آسمانی قرآن به کار گرفتند. ارتباطات اقتصادی، سیاسی، فرهنگی ایران با کشورهای اسلامی و عرب همچون مصر، حبشه، یمن و مراکش باعث شد تجربیات و اطلاعات از فنون جلد سازی آن ممالک از طریق رفت و آمد هنرمندان و صاحبان فن و انتقال کتب، به مراکز هنری و فرهنگی ایران راه یابد و در مقابل هم فنون و شگردهای ایرانیان در عرصه های هنر و کتابت به سرزمین های دور و نزدیک منتقل شود.

در ایران اسلامی و حتی گسترده تر در سراسر جهان اسلام کتابت و جلد سازی از رونق چشمگیر برخوردار بود.

هنر جلدسازی در عهد تیموری و صفوی

با ظهور تیموریان (۹۰۵_۱۵ م) شاهد اوج و شکوفایی کتاب سازی و کتاب آرایی در ایران هستیم. مولف کتاب هنر "عهد تیموری و متفرعات آن" در زمینه هنر معرق بر روی چرم که به هنر سوخت معروف بوده می نویسد "هنر جلد سازی معرق نیز در عهد تیموریان در هرات رواج یافت و بایسنقر میرزا مجلد و صحاف معروف استاد قوام الدین مجلد تبریزی را از تبریز به هرات خواست، وی در صحافی انواع هنرنمایی نمود و از آن جمله "معرق" را که تا آن عهد نبود ساخت و....."

هنرمندان مکتب هرات روش و شیوه معرق چرم را پدید آوردند.

هنر سوخت معرق از پیش از دوره تیموریان و بیشتر با استفاده از اشکال هندسی رایج بود اما در زمان تیموریان با احداث فرهنگستانی در هرات به دست بایسنقر میرزا استفاده از هنر مینیاتور و هنرهای دیگر نیز معمول شد.

سوخت یا معرق نفیس ترین نوع جلد اسلامی به شمار می رفت. در فهرست عرض گنجینه شیخ صفی، مکرر از جلدهای منبت و مشبک و آثاری که از دوره هنر هرات به جا مانده؛ یاد شده است و مراد همین نوع معرق است.

در عصر صفوی همانند دوران طلایی انواع هنرهای ملی در عرصه هنر کتابت و صحافی مراتب عالی را پیمود. از قرن دهم هجری (۱۶م) تزیین با طلا در کار جلد سازان توسعه پیدا کرد و غیر از نقش های گیاهی و حیوانی و مناظر داستانی، انواع اسلیمی ها، اسلیمی ماری یا ابرچینی (بترمه) در طراحی جلدها به کار گرفته شد.

با آغاز حکومت صفویه در رشته جلد سازی، دگرگونی در سبک و فن به وجود آمد. بزرگترین تغییر استفاده گسترده تر از مهر بود. یکی از دستاوردهای جلد سازان در این زمان تکمیل فن نقاشی روی مقوای خمیر کاغذ و پوشاندن آن با روغن جلا بود. شیوه تزئینات زیر لاک بر روی جلد های چرمی در عصر صفوی بر روی جلد های مقوایی اجرا گردید و رونق گرفت. در این دوره جلد های چرمی سوخت، در انواع مختلف رونق و رواج یافته بود، جلد های زیبا از چرم برای تزئین و حفظ قرآن و کتابها و نسخه های دست نویس ساخته شده است.

هنر سوخت در دوره صفویه به دلیل انتقال پایتخت، از هرات به اصفهان منتقل می شود و در این زمان است که هنر سوخت به اوج شکوفایی خود می رسد، سپس از اصفهان به خاندان گورکانی در هند و عثمانی در قسطنطنیه گسترش می یابد.

در پی ورود چاپ به ایران و توسعه آن و افزایش تقاضا برای ساخت جلد و با رونق جلد های زیر لاک، استفاده از شیوه سوخت تزئین جلد ها کم می گردد . در این دوره کار صحافان و کاتبان و مذهببان و نقاشان کساد شد.

چاپ کتاب در اواخر دوره قاجار، به کار نقاشانی که به شیوه سنتی کار می کردند ضربه وارد کرد و نسخه های خطی که با سفارش طبقه ثروتمند صورت می گرفت ، با آشوب انقلاب مشروطیت کاهش یافت. پس زمینه ای برای هنرنامه ای باقی نمی ماند. بنابراین از این سو هنرمندان واسطه دیگری همچون تابلو را برای ادامه فعالیت انتخاب کردند و شیوه جدید برای آثار سوخت ، که همان تابلو سوخت باشد را رهنمون ساختند.

یکی از چهره های مهم سوخت معرق که مبتکر و مبدع این هنر است شادروان میرزا اقا امامی (حاج میرزا اقا امامی اصفهانی) است. وی در هنرهایی همانند تذهیب ، مینیاتور ، تشعیر ، گل و مرغ ، نقشه فرش ، طراحی و نقاشی قلمدان ، درهای چوبی و شمایل، استاد بود.

هنر سوخت یکی از مهم ترین فعالیت های حاج میرزا اقا امامی است.

این هنر در زمان وی در حال فراموشی بود اما ایشان با همراهی هنرمندان اصفهانی در احیای مجدد آن کوشیدند. بعد وی مرحوم حسین خوشنویس زاده اصفهانی و آقا نقی کلباسی این هنر را ادامه دادند. از آثار حاج میرزا اقا امامی نمونه هایی در موزه های داخلی و خارجی وجود دارد.

منابع

افتخاری ، سید محمود، استاد علی اسفرجانی، برگزیده
آثار مینیاتور، تذهیب و سوخت معرق.
نشر داروگ هنر، چاپ اول تهران ۱۳۸۰

وفامهر، مهدی پیدایش تابلو سوخت و نقش
حاج میرزا اقا امامی در ابداع آن
فصل نامه نگره، شماره ۶، بهار ۸۷

وحید نیا، ماهرخ
هنر سوخت در نقاشی ایران
ماهنامه کلک ، شماره ۱۰۱-۱۰۳ دی ، بهمن، اسفند ۱۳۷۷

چرم و انواع آن

استفاده از چرم (پوست دباغی شده حیوانات و جانوران) قدمت چند هزار ساله دارد . چون این ماده لطیف و انعطاف پذیر است در ابتدا نوعی پوشش لباس مانند برای انسان های نخستین بود . سپس جهت ثبت متون دینی و قرار دادهای اجتماعی و بعد برای ساخت لوازمی همانند مشک آب استفاده شد و بعد آن به عنوان جلدهای چرمی وارد هنر گردید . همان طور که در ابتدا عنوان شد اسناد مکتوب از دوره پارتیان چرم نگاری بوده و بعد از اسلام کاربرد چرم برای ساخت جلد های هنری برای قرآن کریم ، شاهنامه و کتب خطی به کار گرفته شده است .

چرم قبل از استفاده باید دباغی گردد . حدود ۴ هزار سال قبل طبق متون بابلی و مصری نوعی دباغی با گیاهان متداول بوده و بعدها دباغی با زاج (ترکیب سولفات آلومینیم و پتاس) مرسوم شد .

این اولین کوشش انسان برای استفاده مواد معدنی در دباغی است که با مواد شیمیایی از حالت اولیه خارج می شود تا به صورت ثابت و فاسد نشدنی در بیاید .

شاردن سیاح فرانسوی این گونه می گوید
" این صنعت دستی است که ایرانیان در آن
از همه استادترند "

لازم به ذکر است که در ابتدای جلد سازی
و صحافی از چرم گاو و گوساله استفاده می
شده، اما بعدها با توجه به ضخامت و بافت
درشت ، چرم تیماج و میشن جای آن را
گرفتند.

برای رنگ آمیزی انواع چرم در هنر جلد
سازی و تابلوهای سوخت و معرق، با استفاده
از رنگ های طبیعی و گیاهی مانند پوست
گردو، روناس، شنبلیله، حنا، زعفران، قرمز دانه و...
چرم را به رنگ دلخواه در می آوردند.

روش و شیوه اجرای تابلوهای سوخت و معرق

هنر "سوخت و معرق" هنر کاملی است که در آن از هنرهای ظریفی همچون مینیاتور، تذهیب، خوشنویسی، طلا اندازی به کار رفته است.

برای تهیه جلد و یا تابلوی سوخت ابتدا چرم را به طور کامل دباغی می کنند تا چربی و مواد زائد آن گرفته شود. سپس طرح را با رنگ سفید یا هر رنگی که روی چرم کامل مشخص باشد می کشند. سپس قالب هایی که داغ شده بر روی قسمت هایی که مورد نظر است قرار می دهند.

البته قسمت مورد نظر باید قبل از داغ نم دار شود. بعد گذاشتن یک قالب داغ با چکش روی چرم کوبیده می شود تا فرورفتگی و برجستگی ها روی کار نمایان شود. این قالب های داغ محل کار را به رنگ قهوه ای و سوخته در می آورد (به همین دلیل سوخت نامیده می شود) بعد اتمام کار این برجستگی ها را با آب طلا زینت می بخشند

گاه‌ها هنر سوخت با هنر معرق تلفیق می‌شد و بعضی قسمت‌های طرح با "نقش بر" (وسیله‌ای به شکل چاقو از فلز آبدیده با سری تیز و برنده) بریده و خالی کرده (گاهی یک طرح قسمت‌های مختلفی داشته چون لباس، کلاه، تنه و ساقه که نقش هر یک از بوم درآورده و هر کدام تک‌تک و جز به جز روی چرم رنگ شده که با رنگ گیاهی و سنتی و به دست هنرمند نازک شده قرار گرفته و با نقش بر بریده می‌شود و در محل خالی چرم‌های رنگی که بریده و آماده شده قرار داده، به طوری که هیچ درز و فاصله بین چرم‌های چسبیده باقی نمی‌ماند و همانند یک قطعه یکپارچه و یکدست دیده می‌شود.

زمانی که تکه‌های چرم رنگین دقیق بریده شده و قطعات بدون فاصله روی متن یا زمینه تابلو چسبانده شد؛ نوبت نقاشی و نقشه‌پردازی و قلم‌گیری روی چرم‌هاست. اگر هنرمند سوخت‌ساز مسلط به تذهیب و تشعیر باشد که کار توسط خودش به اتمام می‌رسد، در غیر اینصورت از هنرمندی مسلط به این هنرها برای اتمام کار کمک گرفته می‌شود.

در هنر سوخت و معرق برای چسباندن چرم پس از برش از ترکیب سریش و شیره انگور و سریشم و نشاسته استفاده می شده است. چرم ها با رنگ های گیاهی و سنتی رنگ می شده، که شادابی و درخشندگی طبیعی داشته باشد و در اثر مرور زمان در مقابل نور آفتاب از ثبات و پایداری بیشتری برخوردار باشد.

متأسفانه این هنر بسیار ناشناخته و در حال فراموشی است و امروزه اشخاص انگشت شماری با این هنر آشنایی دارند. یکی از چهره های ماندگار و نامدار این هنر ناب، استاد علی اسفرجانی است، که برخی از آثار وی در باغ موزه نگارستان نگهداری می شود که مورد توجه صاحبان و هنردوستان است

منابع

افتخاری ، سید محمود، استاد علی اسفرجانی، برگزیده
آثار مینیاتور، تذهیب و سوخت معرق.
نشر داروگ هنر، چاپ اول تهران ۱۳۸۰

وفامهر، مهدی پیدایش تابلو سوخت و نقش
حاج میرزا اقا امامی در ابداع آن
فصل نامه نگره، شماره ۶، بهار ۸۷

وحید نیا، ماهرخ
هنر سوخت در نقاشی ایران
ماهنامه کلک ، شماره ۱۰۱-۱۰۳ دی ، بهمن، اسفند ۱۳۷۷